

QARABAĞIN MƏDƏNİYYƏT TARİXİ.

Eldar Muxtarlı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

eldar_muxtarli@mail.ru

Firuzə Qurbanova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Firuze.qurbanova@sport.edu.az

Xəlil Bayramov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Bayram.xelilov@sport.edu.az

***Açar sözlər:** Azərbaycan, Qarabağ, qədim Şuşa şəhəri, Şuşanın tarixi və mədəniyyəti, milli xalq oyunları.*

Azərbaycan xalqı mədəni inkişaf cəhətdən başqa xalqlardan geri qalmamışdır. Azərbaycanın mədəniyyəti, ovçuluğu kaman və oxun ən erkən təsvirləri Qobustan qayaüstü rəsmlərində öz əksini tapmışdır. XI-XII əsirlərin xarakterik xüsusiyyəti Azərbaycan ölkəsinin və şəhərlərinin intensiv inkişafı idi. Qarabağ bölgəsi nəinki, Azərbaycanın, həmçinin dünya ölkələrinin bir çox bölgələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik olan bir ərazidir. Azərbaycanın Qarabağ ərazisində nizə və ox atmaq, qılinc oynatmaq, pəhləvanlıq və güləşlə məşğul olmuşlar. Qısa tarixi dövüirdə Şuşa şəhərində çoxlu istedadlı şairlər, alimlər, müəllimlər, pəhləvanlar və sənətkarlar yetişmişdir. Qarabağ musiqisi, abidələri, mədəniyyəti və milli xalq idman oyunları bizim mədəniyyət tariximizin arxivi və sərvətidir

КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ КАРАБАХА.

Эльдар Мухтарлы

Фируза Гурбанова

Халил Байрамов

***Ключевые слова:** Азербайджан, Карабах, древний город Шуша, история и культура Шушы, национальные народные игры.*

Азербайджан не отстал от других народов в плане культурного развития. Археологические раскопки подтверждают, что первобытные люди появились в Азербайджане еще в период палеолита. В Азербайджане оно развивалось, не отставая от других стран. Самые ранние

изображения азербайджанской культуры, охоты, стрельба из лука отражены в наскальных рисунках Гобустана. Характерной особенностью XI-XII веков было интенсивное развитие Азербайджана и его городов. Карабахский регион – территория с более древней историей, в отличие от многих регионов Азербайджана и мира. В Карабахском районе Азербайджана занимались метанием копий и стрел, игрой на мечях, борьбой. За короткий исторический период в городе Шуша выросло множество талантливых поэтов, ученых, педагогов, борцов и художников. Карабахская музыка, памятники, культура и национальные спортивные игры – это архив и богатство нашей культурной истории.

CULTURAL HISTORY OF KARABAKH.

**Eldar Mukhtarly
Firuza Gurbanova
Khalil Bairamov**

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Ancient city of Shusha, History and culture, National folk games.*

Azerbaijan has not lagged behind other nations in terms of cultural development. The results of scientific studies show that culture and physical education were developing in Azerbaijan, not lagging behind other countries. The earliest depictions of Azerbaijan's culture, hunting, bow and arrow are reflected in Gobustan rock paintings.

The characteristic feature of the XI-XII centuries was the intensive development of Azerbaijan and its cities. The Karabakh region is an area with a more ancient history, unlike many regions of Azerbaijan and the world. In the Karabakh region of Azerbaijan, they engaged in throwing spears and arrows, playing with swords, wrestling and wrestling. In the short historical period, many talented poets, scientists, teachers, wrestlers and artists grew up in the city of Shusha. Karabakh music, monuments, culture and national sports games are the archive and wealth of our cultural history.

Azərbaycan qədim mədəniyyətə malik ölkələrdəndir. Arxeoloji qazıntılar təsdiq edir ki Azərbaycanda ibtidai insanlar hələ paleolit dövründə peyda olmuşdurlar. İnsanlar həmişə təbii qüvvələrin təsirinə məruz qalmaqla mübarizədə bərkimişdir. Mövcudluq uğrunda gündəlik mübarizədə fiziki keyfiyyətlər və hərtərəfli hərəkət fəaliyyəti tələb edirdi. Qədim insan fəaliyyətinin əsas cəhəti ovçuluq idi. Neolit dövründə kaman və ox meydana gəlir. Ovçuluq alətlərinin meydana gəlməsi, həmçinin təkmilləşdirilmiş daş silahlarının tətbiq edilməsi, heyvanların əhilləşdirilməsinə keçid və yeni

mədəniyyət formalarının inkişafına şərait yaradır. İnsan cəmiyyətinin təşkilat formaları daha sabit şəkil alır. Bu dövüdə fiziki təmrinlər tərbiyənin əsas vasitəsinə çevrilir.

Arxeoloji kəşflər xəbər verir ki, Azərbaycanın tarixi ərazisində yaşayan qəbilələr əla döyüşçülər olmuşlar. Azərbaycanın cənub hissəsində Urmiya (Urmiya gölü-İranın Şərqi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan vilayətləri arasında, Türkiyə ilə sərhəddən bir qədər aralıda yerləşən qapalı, duzlu göl) gölündən cənubda və şərqdə ölkənin ən qədim qəbilələrindən biri olan maneylər (Manna, Minni və ya Manas e.ə. IX əsr-e.ə. VI əsrlərdə tarixi Azərbaycan ərazisində, indiki CənubiAzərbaycanın şimal-qərbindəki Urmiyagölünün sahilində qədim dövlət) yaşayırdı. Onların yaşadığı ərazi Manna adlanırdı.

Artıq eradan əvvəl IX əsrdə maney qəbilələrinin birləşməsi baş verdi və Manna dövlətinin rüseyimi yarandı. Manna dövlətində əkinçilik və maldarlıq geniş inkişaf edirdi. Manna atları böyük şöhrət qazanmışdır. Həmin atlar öz gücü və dözüümü ilə şöhrət qazanmışdır. Tarixi Azərbaycanın qəbilələri at cıdırlarına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Herodort (Herodot yun. Hērodotos Halikarnāsseus; təq. e.ə. 484, qədim yunan tarixçisi) göstərirdi ki, Azərbaycan qəbilələri uşaqlara 5-yaşdan 25-yaşına kimi yalnız üç fənn təlim eirdilər: at çapmaq, kamandan ox atma və dürüstlük. Qobustandakı arxeoloji kəşflər həm də cıdır və qaçışların populyarlığından xəbər verir.

Qədim dövürlərdə və orta əsirlərdə Azərbaycanda fiziki tərbiyə məsələlərinin öyrənilməsi üçün dini ayinlər toplusu olan “Avesta” mühüm mənbə sayılırdı. Elmi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, mədəniyyət və bədən tərbiyəsi Azərbaycanda başqa ölkələrdən geri qalmayaraq inkişaf edirdi. Azərbaycanın mədəniyyəti, ovçuluğu kaman və oxun ən erkən təsvirləri Qobustan qayaüstü rəsmlərində öz əksini tapmışdır [1, səh 6-7].

XI-XII əsirlərin xarakterik xüsusiyyəti Azərbaycanölkəsinin və şəhərlərinin intensiv inkişafı idi. Qarabağın ədəbi tarixi çox qədimdir. Qarabağ bölgəsi nəinki, Azərbaycanın, həmçinin dünya ölkələrinin bir çox bölgələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik olan bir ərazidir. Məhz, Qarabağ bölgəsi özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Qarabağın bədii təfəkkür və yaradıcılığına bölgənin gözəl təbiəti, iqlimi, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir.

Bu bölgə zaman-zaman bəşər mədəniyyətinə böyük dahilər, istedadlı sənətkarlar bəxş edib. Musiqinin, təsviri sənətin, şeirin, el nəğmələrinin beşiyi olan qədim Qarabağ haqqında müxtəlif qaynaqlarda, xüsusən də qədim Suriya mənbələrində maraqlı məlumatlar var.

Azərbaycan xalqının fiziki inkişafı onun humanisliyi, öz torpağının sədaqəti, əməksevərliyi barədəXII-əsrinşair mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi kifayət

qədər əhatəli yazmışdır. Xalq şairi Nizami qəhrəmanları heyrətamiz gücə, dözümə, mətinliyə və s. malikdirlər. Azərbaycan xalq şairi Nizami gəncəvi fiziki tərbiyəyə bir ehkam kimi yox, inkişaf prosesində formalaşan anlayış kimi baxırdı. Nizaminin əsərlərində Azərbaycan milli oyunları və əyləncələri barədə hekayələr böyük yer tutur ki, nəticə etibarı ilə bu da mənəvi və fiziki tərbiyənin vahid xalq sistemini yaradırdı. At idman oyunu “Çövqan” Azərbaycanda qədim zamanlardan bəri çox geniş yayılmış bir oyun idi. Azərbaycan zadəganları üçün bu oyun gənclərin tərbiyəsinin ayrılmaz bir hissəsi idi və xalq bayramları proqramına daix idi. Çövqan oyunları zamanı qaliblər mükafatlar alırdılar. Azərbaycanın özünəməxsus xalq fiziki tərbiyə sistemigənclərin fiziki gücünü, onların iradə və xarakterinin möhkəmlənməsinə, bütün həyat çətinliklərinə dözmək bacarığının tərbiyə olunmasına, əmək fəaliyyətində və hərbi hazırlıqda zəruri olan tədbiqi vərdişlərinin əldə edilməsinə yönəldilmişdir. Fiziki tərbiyənin bu forması əmək fəaliyyəti prosesində və hərbi hazırlıq zərurətindən yaranırdı.

Tarix Azərbaycanda elmin və ədəbiyyatın inkişafı, bədən tərbiyəsinin cəmiyyət həyatındakı əhəmiyyətini müəyyənləşdirir və xalqın bədən tərbiyəsinin ümumi inkişafına kömək edirdi. Azərbaycan xalqının mənəviyyatının və ədəbiyyatının inkişafında dahi şair Məhəmməd Füzulinin rolu çox böyükdür. Füzuli öz əsərlərində Azərbaycan uşaqlarının tərbiyəsində fiziki tərbiyənin əhəmiyyətini və inkişafını xüsusilə qeyd edirdi. Orta əsirlərdə hərbi əməliyyatların nəticəsi döyüşçülərin və cəngavərlərin qabiliyyətlərindən aslı idi. Bununla əlaqədar feodal (Feodalizm dövründə torpaq mülkiyyətçisi idi.

Qərbdə..Feodallar,,.....krallar,./hersoqlar,./qraflar, baronlar, markizlər, vikontlar və..sadəcə cəngavərlər sayılırdı. Şərqdə analoji olaraq xaqanlar, şahlar, xanlar, bəylər, məliklər və s. feodallara aid idi.) Azərbaycanda qılıncoynatma geniş yer almışdır. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində qılıncoynatma yarışları keçirilirdi. Qılıncoynadanların yarışına qatılmaq üçün xüsusi qılınclar sifariş edilir, mürəbbilərin (mürəbbi keçmişdə: dövlətli ailələrində uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs; tərbiyəçi, xüsusi müəllim.) rəhbərliyi altında məşqlər, yarışlar keçirilirdi.

Fiziki hazırlığın və idmanın müxtəlif növləri üzrə yarışların keçirildiyi üstüörtülü binalar “Zorxana” adlanırdı. “Zorxanada” təkcə idmanın ayrıca növləri üzrə yarışlar keçirilmirdi. “Zorxanada” akrobatların teatrlaşdırılmış çıxışları və rəqqasların tamaşaları da göstərilirdi.

Qarabağ iki sözün anlayışından ibarətdir. Qara sözü böyük, möhtəşəm, geniş mənasında işlənmişdir. Qarabağ sözünün mənası böyük bağ deməkdir. Sahəsi 50%-dən çox meşə və bağlarla örtülü olan ərazidir. Qarabağ şəhərinin tarixi VII-ə sirdən başlayır. Qarabağ xanlığı (1747-1822) Pənahəli xan və İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə öz suverenliyini saxlaya bilən Azərbaycan feodal dövləti idi. Onun paytaxtı Şuşa şəhəri olmuşdur. Qarabağ dağlarının birində ən

yüksək zirvədə yerləşən Şuşa şəhəri mühüm strateji mövqe tutmuşdur[2, səh-76-77].

Azərbaycanın Qarabağ ərazisində nizə və ox atmaq, qılınç oynatmaq, pəhləvanlıq və güləşlə məşğul olmuşlar. Qısa tarixi dövüdə Şuşa şəhərində çoxlu istedadlı şairlər, alimlər, müəllimlər, pəhləvanlar və sənətkarlar yetişmişdir.

Bu baxımdan aparılan tədqiqatlar sübut edib ki, Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin, ədəbiyyatının, o cümlədən milli idman oyunlarının tarixinin inkişafında və təkamülündə doğma vətənimizin ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağ mühiti əvəzsiz və böyük rolu oynayıb. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının III-cü cildində yazılaraq məlumat verilmişdir ki, “Qarabağ” - Azərbaycanda tarixi vilayətdir. Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış, Kür və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Keçmiş SSRİ ərazisində ən qədim insan məskənlərindən biri Azərbaycanın Qarabağ zonasında aşkar olunub [3, səh-67-71].

XVII-XIX-əsirlərdə Azərbaycanda qüvvətli və adlı sanlı pəhləvanlar çox olmuşdur. Azərbaycan milli idman oyunları XIX-əsirdə geniş inkişaf etmişdir. Respublika əlyazmalar fondunda saxlanılan “Əhvalati Qarabağ” adlı əlyazma əsəri diqqəti cəlb edir. “Əhvalati Qarabağ” əsərində İbrahim xanın məşhur saray xadimi Mirzə Vəlinin nəvəsi Baharlı 1888-ci ildə öz əsərlərinin birində yazmışdır ki: Şuşada Nabat adlı bir pəhləvan vardır. Heç kəs ona qalib gələ bilməmişdir. Şuşalı Nabat pəhləvan Təbrizdən, Badigubədən, Şəkidən, və digər şəhərlərdən Şuşaya gələn pəhləvanlara qalib gəlmişdir. “Əhvalati Qarabağ” əsərində Şuşalı nabat pəhləvanının Təbrizdə İran şahının məşhur saray pəhləvanına qalib gəlməsi səs-küyə səbəb olmuşdur.

Həmin dövürlərdə Azərbaycan pəhləvanları böyük şöhrət qazanmışdılar[1, səh 85-86]. Atçılıq idman növüdə Azərbaycanda qədim zamanlardan inkişaf etmişdir. Əsas idman oyunlarından biri sayılan at üzərində ox atıb hədəf vurmaq idmanı Qarabağda yaranaraq Avropa ölkələrinin yarışlarında bu idman növü keçirilməyə başlamışdır. Azərbaycan idman oyunları və atları təkcə ölkəmizdə deyil xaricdə də qədim zamanlarda böyük şöhrətə malik olmuşdur.

XIX-əsrə D.Dubenski (atçılıq üzrə mütəxəsis) demişdir ki, Zaqafqaziyaadan olan atlı hamısı Qarabağ atının törəməsidir. Qarabağ adlı kitabda qeyd edilmişdir ki, (1866, 1869 və 1873) ci illərdə Moskvada keçirilən at sərgisində Qarabağ cinsindən olan atlara rusiyalı mütəxəsislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. General-mayor Mehdiquluxan 1826-cı ildə Qarabağda ilk atçılıq təsərrüfatı yaradmışdır. Bu təsərrüfatda yetişdirilən Qarabağ atlarının şöhrəti dünyaya yayılmışdır. General-mayor Mehdiquluxanın vəfatından sonra qızı Natəvan atasının atçılıq təsərrüfatını inkişaf etdirmişdir. Orta əsirlərdə Qarabağda çövgən oyunu inkişaf etməyə başlamışdır. Buna bəzən

“Çovqan” və ya “çövkən” də deyilib. Çövgən Azərbaycanın qədim və milli oyunudur. Çövgənin qədim Azərbaycan oyunu olmasını sübut edən faktlardan biri də Azərbaycan miniatürlərində bu oyunun dönə-dönə təsvir edilməsi, yazılı mənbələrdə onun keçirilmə qaydaları haqqında məlumat verilməsidir. Çövgən yarışlarının Azərbaycanda çox qədimdən məşhur olduğu faktlarla təsdiqlənir. Çövgən oyunçularının heykəllərini kiçik oyuncaq şəkilində hazırlanaraq şahlara hədiyyə kimi verilirdi [1, səh75-80]. Komanda oyun növü olan çövgən yarışları eramızın birinci minilliyinin ortalarında formalaşmış, yüzlər ərzində, Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Türkiyə, İraq və qonşu ölkələrdə məşhur olub. Azərbaycanda çövgənin tarixi, hətta VI-VII əsrlərə və bəlkə ondan da qabaqlara gedib çıxır. Nizami tarixi sənədlər əsasında yazdığı “Şərəfnamə” əsərində çövgən oyunu haqqında məlumat verir. Çövgən oyununun adı oyunda işlədilən alətin adı ilə adlandırılıb. Bu da ağacdən hazırlanmış, çövkən adlandırılan alətdir. Oyunçular at belində bu alətin köməyi ilə oynayırlar. Azərbaycanda çövgən oyununda təkçə kişilər deyil, qadınlar da iştirak edirdilər. İngilislərin təşəbbüsü ilə bu oyun “polo” adı altında ilk dəfə 1890-cı ildə Parisdə keçirilən II Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilmiş və beləliklə, Qərb sivilizasiyasında bu ad təsdiqlənmişdir. Bir neçə dəfə Olimpiya Oyunları proqramına daxil edilmiş çövgən – polo son dəfə 1936-cı il Berlin Olimpiyadasında oynanılmışdır. Azərbaycanda oynanılan çövgən oyunu, ümumiyyətlə, dünyada polo adı ilə tanınan oyundan bir qədər fərqli qaydalar əsasında keçirilir [1, səh 87-88]. Qarabağın zəngin, özünəməxsus və maraqlı folklor nümunələrindən biri də milli mütəhərrik xalq oyunlarıdır. Milli mütəhərrik xalq oyunlarının tarixi çox qədimlərə getməklə yanaşı, xalqın müxtəlif dövrlərdə adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını özündə əks etdirir. Milli mütəhərrik xalq oyunlarına, bütövlükdə xalqın oyun-tamaşa mədəniyyətinə dair ilk məlumatlara bir sıra qədim mənbələrdə rast gəlinir. Milli mütəhərrik xalq oyunların bir neçəsi Azərbaycanın Qarabağ zonasında inkişaf etmişdir[5, səh 17-23].

Milli mütəhərrik xalq oyunları uşaq və yeniyetmələrdə sağlamlıq, vətənin müdafiəsinə hər zaman hazır olmaq kimi keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Milli mütəhərrik xalq oyunlarında qadınlarda kişilər kimi at çapma, çövgən, qılnc oynatma, ox atma kimi yarışlarda iştirak edirdilər. Qarabağda geniş yayılan xalq oyunlarından biri də “Dairədöymə” oyunudur. Bu oyunun oynanılması qaydası isə belədir: Uşaqlar iki dəstəyə ayrılıb, bir dairəvi cizgi çəkir və qürrə (püşk) atırlar. Qürrə hansı dəstəyə düşsə o dəstə mərəyə (dairəyə) girir. Uşaqlar hərəsi ayağının altına bir toqqa qoyur. Dairədən kənarda qalanlar toqqanı götürməyə çalışırlar. Dairədəkilər isə ayaqla vurur, toqqaları götürməyə yol vermirlər. Dairənin içərisində olanlar kənardakılardan birini ayaqla vursa, dairədəki uşaqlar kənara çıxır, kənardakılar dairəyə girirlər. Dairədən kənardakı uşaqlardan biri toqqanı ələ keçirsə, dairənin içərisində olan uşaqları toqqa ilə

vurur, ayaqları altındakı toqqaları kənara çıxarıb götürməyə çalışırlar. Hansı dəstə toqqaları tamam ələ keçirsə qələbə qazanır. Dairədəkilərin ayaqlarından biri cızıqdan çıxmamaq şərti ilə kənardakılardan birini digər ayağı ilə vurana qədər kənardakılar içəridəkiləri toqqa ilə oyundan kənarlaşıdırırlar. Kənardakı oyunçu içəridəkilərdən birini əli ilə tutub dairədən çıxara bilsə, onu bir nəfərə həvalə edib saxladır və yiyəsiz qalmış toqqanı götürməyə cəhd edir. Bu zaman içəridəkilər həm öz toqqalarını, həm də kənardakı yoldaşlarının toqqasını qorumaq olurlar. Yaxud əksinə, içəridəkilər kənardakılardan birini fəndlə tutub dairəyə salsalar, dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Qarabağda məşhur olan bəzi xalq oyunları isə şeirlə ifa olunurdu. Bu isə, heç şübhəsiz ki, oyunu daha maraqlı edirdi [3, səh 34-48]. Qarabağda geniş yayılmış oyunlardan biridə “Baharbənd” və “Papaq” oyunudur. At çapanlar bahar aylarının əvvəllərində çəmənliliyə toplaşaraq oyuna başlayırlar. Azərbaycan bayramlarında əsas yeri milli mütəhərrik idman yarışları tuturdu. Bu bayramlarda milli xalq idman oyunları, güləş, nizə atmaq, oxatmaq və s. kimi idman növlərindən istifadə edilirdi. Öz qüvvəsi, çevikliyi, dözümlülüüyü ilə fərqlənənlər yeniyetmə və gənclər həmin oyunlarda bacarıqlarını nümayiş etdirirdilər. Belə bayramalardan biri də Novruz bayramıdır. Bayram mərasimində musiqinin müşayiəti ilə oğlanlar arasında güləş, cıdır, tonqal üzərindən tullanmaq yarışları, papaq oyunu kimi oyunlar keçirilirdi. Milli mütəhərrik xalq oyunları Azərbaycanın mədəniyyətini və tarixini inkişaf etdirir [1, səh 107-108].

XVIII əsrin ikinci yarısında görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vəqif Azərbaycan xalqının maariflənməsi, Qarabağda ədəbiyyat və incəsənət inkişafı üçün çox işlər görmüşdür. Şuşa şəhərində yeni-yeni mədrəsələr açılır, ədəbi məclislər təsis olunurdu. Görülən işlər xalqın bədən tərbiyəsinin əhəmiyyətinin düzgün başa düşülməsinə kömək edirdi. Qarabağ musiqisi, abidələri, mədəniyyəti və milli xalq idman oyunları bizim təkcə maddi-mədəniyyət abidələri deyil, eyni zamanda mədəniyyət tariximizin arxivi və sərvətidir [4, səh 107-108].

Ədəbiyyat:

1. Acalov E.F. Azərbaycanca fiziki tərbiyə və idmanın inkişafı. Monoqrafiya, Bakı-2002 ci il.
2. Qurbanov X.K. Milli güləşin klassik ədəbiyyatda tərənnümü.(Beynəlxalq elmi praktik konfransın materialı). Bakı-2002 ci il
3. Musa Mərcanlı, Qasım Hacıyev, Səbuhi Əhmədovdur. "Qarabağ əsrlərin salnaməsi" Bakı-2018 ci il
4. Sevdə Əskər. Qarabağ – tarixi-mədəni irsimizdən.Bakı-2022 ci il
5. ƏhmədovaS. “Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti. Monoqrafiya. Bakı-2020 ci il